

—— Ulla Åkerström, »Longing for the south. The image of Italy in the correspondence between Ellen Key and Hilma Angered Strandberg«

—— A B S T R A C T ———

Swedish feminist writer and educator Ellen Key (1849–1926) and writer Hilma Angered Strandberg (1855–1927) wrote letters to each other for 37 years (1888–1925). This article focuses on the image of Italy in their correspondence. Both Key and Angered Strandberg spent long periods there. Through their letters and their comments on the country, they also depict their lives and their relationship, establishing an implicit epistolary pact between them, where Key acts almost as a »confessor« and Strandberg as a suffering victim. Angered Strandberg, who wrote very long letters, was trapped by her everlasting financial problems and bad health, while Ellen Key, who was well known and better off financially, tried to help her friend in various ways. The image of Italy given by Angered Strandberg is very negative, while Key appears as a more traditional »Italia-romanticist«, following a long tradition formed by various Swedish and European travellers.

—— Ulla Åkerström has a PhD in Romance languages and is Director of studies for English, Latin and Greek at the Department of languages and literatures, University of Gothenburg.

—— Keywords: Epistolarity, image of Italy, Ellen Key, Hilma Angered Strandberg

—— <http://lir.gu.se/LIRJ>

————— ■

■—Ulla Åkerström—■

■—LÄNGTAN EFTER SÖDERN. Om bilden av
Italien i brevväxlingen mellan Ellen Key
och Hilma Angered Strandberg—■

■—Under de senaste decennierna har fokus i studier av brev och brevväxlingar skiftat från ren uppgiftshämtning till att i stället mer och mer rikta sig mot performativa, textuella och retoriska aspekter, liksom mot det faktum att brev inte existerar i ett textuellt vakuum, utan i en kontext utanför själva brevskrivningen. Detta visar sig inte minst i referenser brevskrivarna gör med allusioner till saker, personer och företeelser som de har en gemensam referensram till. Liz Stanley har pekat på några punkter som särskilt intressanta i studiet av brevväxlingar, som gör att de inspirerar till analys på grund av det faktum att de uppvisar olika dimensioner av socialt samspel: den dialogiska form brev ofta har, där kommunikationen mellan olika personer med reciprocitet och turtagande är viktiga komponenter; perspektivet och det faktum att struktur och innehåll förändras beroende på vem som mottar dem och under tidens gång; samt det faktum att brevskrivning oftast är styrd av sina egna konventioner och sin egen brevetik.¹ Den bevarade brevväxlingen mellan Ellen Key och Hilma Angered Strandberg är omfattande och innehåller ett rikt material där två personer kommunicerar brevledes med varandra under en lång tid, 37 år. Eftersom brevväxlingen är så omfattande, fokuserar denna artikel på en särskild aspekt i breven som tydligt illustrerar såväl kommunikationen och förhållandet mellan de två brevskrivarna, som de yttre omständigheter som på avgörande sätt styr deras liv. Det är frågan om bilden av Italien i brevväxlingen, ett land som var mycket viktigt för Ellen Key och som också utövade en stor lockelse på Hilma Strandberg. Det bildar i sammanhanget en gemensam referensram för deras dialog som ger en bild av såväl dem själva som av deras förhållande, kommunikationen dem emellan och i förlängningen gestaltningen av deras liv.

—HILMA ANGERED STRANDBERG OCH ELLEN
KEY—

Författaren Hilda Angered Strandberg är idag i det närmaste helt okänd.² Hon föddes 1855 och växte upp i en gedigen borgerlig miljö i Stockholm. Efter att ha förlorat båda föräldrarna i tonåren, blev hon tvungen att försörja sig själv. Hon arbetade först som sällskapsdam och utbildade sig sedan till telegrafist

och fick så småningom fast anställning i Fjällbacka i Bohuslän. Hon började skriva noveller och fick några publicerade i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Hennes novell »Nitälskan«³ som kritiserade bigotteriet i Fjällbacka gav upphov till kritik hos ortsbefolkningen och hon flyttade därifrån under en period och arbetade på Handelstidningen. I Göteborg var hon en av nyckelfigurerna kring den nystartade tidskriften *Framåt*.⁴ 1888 emigrerade hon till USA med sin man Hjalmar Angered som försökte slå igenom som konstnär, men efter sex hårda år där kom paret tillbaka till Sverige. Strandbergs liv var fyllt av sjukdom och penningproblem, men trots det, eller kanske till viss del på grund av det, vistades hon några längre perioder i Italien och Schweiz under 1900-talet. För det mesta levde hon dock avsides i mindre orter i Sverige. Hon dog under en sista resa 1927 i Merano i Norditalien.

Hilma Strandbergs Fjällbacka-noveller gavs ut i samlingen *Västerut* 1887. Hon berättar sedan om Nordamerika i två romaner, *Den nya världen* och *På prärien* som båda kom ut 1898⁵. 1904 kom den delvis självbiografiska romanen *Lydia Vik. En själs historia*, och året efter *Under Söderns sol*, en samling skisser från den första Italienresan. 1912 gavs romanen *Hemma* ut, följd 1915 av novellsamlingen *På bygator och alpvägar* som också handlar om Italien. Den sista boken *Barbarens son* publicerades 1924, en historisk roman som utspelas i ett medeltida Italien, med en introduktion av Ellen Key. Utöver de nämnda verken finns också en diktsamling och några novellsamlingar.

Ellen Key (1849–1926) var för sin samtid en välkänd författare och debattör och torde inte behöva en lika utförlig presentation som Strandberg. I början av 1900-talet var Key en av Sveriges mest inflytelserika tänkare utomlands. Idag är hon kanske främst ihågkommen för *Barnets århundrade* från 1900, men hon var inte bara pedagog utan intresserade sig för varierande ämnen och skrev om litteratur, kvinnosaken, förhållandet mellan könen, folkbildning, arkitektur, heminredning, rösträtt och fredsrörelsen. För att visa bredden kan nämnas några exempel på titlar från hennes långa lista av skrifter och böcker: *Missbrukad kvinnokraft* (1896), *Bildning* (1897), *Om läsning* (1898), *Fredstanken* (1899), *Lifslinjer* (1903–1906), *Skönhet för alla* (1904), *Fredsrörelsen och kulturen* (1908), *Kvinnorörelsen* (1909), *Kriget, freden och framtiden* (1914) och *Kvinnoansvar och kvinnorösträtt* (1919). Hon reste mycket och höll föredrag i flera olika länder. Särskilt berömd var hon i Tyskland⁶, men hon översattes till många språk och debatterades över stora delar av Europa. Ellen Key var också en stor brevskrivare och hennes korrespondens omfattade ett betydande nät av kontakter i Sverige och utomlands. Hennes brevväxlingar med tysktalande personer omfattar över 700 namn, och de med personer i anglosaxiska och romanska länder cirka 200.⁷ Bland hennes mest kända vänner och brevvänner finner

man Bjørnstjerne Bjørnson, Rainer Maria Rilke, Lou Salomé, Auguste Rodin, Isadora Duncan, Maurice Maeterlinck, den feministiska italienska författaren Sibilla Aleramo, anarkisten Pjotr Kropotkin, Maksim Gorkij, Georg Brandes, Henrik Ibsen och många fler.

Hilma Strandberg och Ellen Key tycks ha lärt känna varandra i slutet av 1880-talet. Key nämner i en artikel om Strandberg ett besök i Stockholm på nyåret 1888 när denna »kom i personlig beröring med författarvärlden».⁸ Strandberg gör också vissa allusioner till detta möte i sina tidiga brev. Hon befann sig alltså i periferin av Keys grupp av vänner, där Victoria Benedictsson, Anne Charlotte Leffler och Sonja Kovalevsky var viktiga personer innan de alla inom loppet av några få år dog. Under årens lopp träffades Key och Strandberg igen några gånger, men främst höll de kontakt med varandra brevlades.

Hilma Angered Strandberg hade inte ett lika stort kontaktnät som Ellen Key. I Riksarkivets brevsamlingsdatabas anges ett trettiotal korrespondenter till henne, varav alla är svenska namn. Brevväxlingen med Ellen Key är utan jämförelse den mest omfattande, följd av breven till Anna Levertin (ett femtiotal till och två från), Selma Lagerlöf, (28 till henne och tre från), till Olga Helleday och till Sofie Salomon, till vilka det finns 19 brev vardera bevarade, men inga svar. Orsakerna till den ojämna fördelningen är okänd och man kan bara spekulera om dem. Det kan vara så att Strandberg inte sparade alla brev hon fick, men det skulle också kunna bero på att hon i själva verket inte sågs som en intressant person att skriva brev till.

Den bevarade brevväxlingen mellan Ellen Key och Hilma Angered Strandberg sträcker sig från 1888 till 1925 och förvaras på Kungliga biblioteket i Stockholm. Brevväxlingen består av 228 brev, varav 80 är skrivna av Ellen Key och 148 av Hilma Angered Strandberg.⁹ Med största sannolikhet har delar av korrespondensen gått förlorad. I brevväxlingen dominerar alltså Strandbergs brev i antal, och det gör de också till längden. De flesta av hennes brev är långa, och några är mycket långa – en del når upp till 20 eller fler handskrivna sidor. Hon är mycket personlig i sina brev och berättar om sitt liv, sina tankar, sina tillkortakommanden, sina ständiga pengaproblem och sitt ständigt dåliga fysiska tillstånd. Hennes ton är sällan positiv. Ellen Key verkar ha varit en mycket viktig person för henne, någon som hon kunde uttrycka sig öppet inför. Inte sällan får man intrycket av att Key intar rollen av biktmoder för Strandberg, en roll som inte var Key främmande. De känslösamma uttrycken inför Key är många: »Min trofasta«, »Min älskade trogna« och liknande. Ellen Keys brev är inte lika långa. Den vanliga längden är kring sex till åtta handskrivna sidor. I sina brev berättar Key mindre om sig själv än vad Strandberg gör. Key koncentrerar sig gärna på praktiska företeelser, ger råd och berättar om gemensamma bekanta eller talar

om litterära verk. Hennes omsorg om den fattiga, sjukliga och ofta lätt desperata väninnan är stor, och hon gör vad hon kan för att hjälpa henne. Hon såg exempelvis till att Strandberg fick stipendium från Bonniers.¹⁰ Strandberg tilldelades också det nybildade Samfundet De Nios stora pris på 3 000 kr 1916.¹¹ I samfundet var Key en av de ursprungliga ledamöterna. Ellen Keys tålmod i breven tycks oändligt. Hon tycks ha varit mycket fäst vid Hilma Strandberg.

— ITALIA-ROMANTIKER —

Med sina långa resor till Italien följde Ellen Key och Hilma Angered Strandberg en lång europeisk resetradition i spåren av Goethe, Chateaubriand, Byron, Lamartine och inte minst Mme de Staël, vars *Corinne, ou l'Italie*, som kom ut 1807, skapade en stor entusiasm, som enligt Bengt Lewan starkt bidrog »till att skapa den romantiska bilden av paradiset Söder». ¹² I sin studie *Drömmen om Italien* om litterära svenskars Italienresor under perioden 1770 till 1870 hade Lewan utgångspunkten att undersöka hur de olika resenärernas syn på landet tedde sig. Han hade väntat sig att finna varierande bilder, men slutsatsen blev inte som han först hade trott; beskrivningarna av Italien visade sig vara ytterst homogena. Under romantiken myntades termen »Italia-romantiker» för dessa svenska resenärer. Italia-romantikerna – bland vilka vi finner Atterbom, Snoilsky och många andra – hade en starkt idealiserad bild av landet, som baserade sig på naturens skönhet och det vackra landskapet, liksom på det förflutna Italiens storhet med de antika romarnas monument och konsten från medeltiden och renässansen. De samtida politiska omvälvningarna i landet, med *Il Risorgimento* och landets enande, verkar inte ha intresserat svenskarna, med Fredrika Bremer som ett av få undantag. Först på åttiotalet gjorde Strindberg och Heidenstam upp med denna Italia-romantik, vilket dock inte hindrade nya »tourister» och Heidenstam själv att också senare fortsätta att ohämmat hänge sig åt den romantiska kärleken till Söder. ¹³ Under senare år har resegenren och reselitteraturen ägnats ett ökat intresse inom den internationella forskningen, och Italien ägnas ofta en obestridd uppmärksamhet. Landet var ett självklart mål på den *Grand Tour* som först sågs som en del av utbildningen för rika unga män och senare kom att omfatta också kvinnor och män från medelklassen i norra Europa. ¹⁴ Italia-romantiken är knappast ett svenskt fenomen och kan i det närmaste beskrivas som ett *topos* för alla dessa *tourister* som under århundraden tog sig till Söder. ¹⁵

Ellen Key älskade Italien. Hon gjorde många resor dit och tillbringade många långa perioder där. Key kom till Italien första gången 1873 när hon följde med sin far Emil Key på en 52 dagar lång resa i Europa, som blev ett slags *Grand Tour* för henne. Några av resans dagar tillbringades i Venedig och

Florens, och gjorde stort intryck på den unga Ellen Key.¹⁶ På 1890-talet reste Key i Tyskland, Schweiz och Italien, och under 1900-talets första decennium gjorde hon fyra Europaresor och vistades långa perioder i Italien.¹⁷ Dessa resor var ofta kombinerade med konferenser och möten med flera av Europas intellektuella. Strandberg närde också i många år drömmar om att resa till Italien. Hennes romantiska drömmar om landet baserades, som vi skall se, på den längtan till det klassiska Italien som förmedlats till henne av hennes far. Hon tillbringar så småningom tre långa perioder där med sin man. Italien blir alltså en gemensam referensram för de båda väninnorna.

— BILDEN AV ITALIEN I BREVVÄXLINGEN —

De konventioner som styr Keys och Strandbergs brevväxling vilar i hög grad på en *epistolär pakt*, för att använda refraseringen av Lejeunes *självbiografiska pakt* som ofta förekommer i brevteorin.¹⁸ Till skillnad från det självbiografiska skrivandet, som är centrerat kring ett *jag*, inbegriper brevskrivandet inte bara ett *jag* utan också ett *du*, och dessa två förhåller sig till varandra på något sätt. Den epistolära pakten mellan Key och Strandberg omfattas av en reciprocitet i vilken Strandberg tillåts att klaga och utgjuta sig inför Key, medan denna intar en roll som biktmoder och i viss mån välgörare. Denna rollfördelning är tydlig redan i Strandbergs brev från hennes och makens påfrestande vistelse i Amerika. Hilma Angered Strandberg börjar nämna sina drömmar om Italien i sina brev till Key i slutet av 1890-talet. Hennes ton är uppgiven och hon tror att hon aldrig kommer att komma dit. Så här låter det i ett brev skickat från Sandared 21 maj 1899:

— I Göteborg träffade jag en hop folk, som stormade på att jag skulle vara i Italien – norditalien – någon småstad vid Florens – från nästa höst. De påstodo man hafva billigare där, och att man blir 20 år yngre af lifvet och solen, äfven när det är kallt och blek sol. Påstod jag passade där som fisk i vatten och att klimatet i Sienna [sic] t.ex skönt. [...] Inte blir allt det där af förstås, ty Hjalmar kan ju ej resa, men jag drömmer nu heta drömmar om möjligheten till sol och lif, till sömnen flyr och dagarna fulla af ve ... Hu hvilken värld här är!¹⁹

Detta citat är ganska typiskt för Strandbergs sätt att uttrycka sig gentemot Ellen Key. Hon längtar efter något bättre i sitt liv, men tvingas konstatera att hon måste nöja sig med drömmar. Det finns inget bevarat svar på ovanstående brev, men den pågående dialogen om ämnet Italien återkommer i ett brev skrivet den 17 november 1900. Key befinner sig då i Rom och skriver till Hilma Strandberg från Via Depretis mitt i staden. Det är tydligt att hon har sin väns dröm i tankarna och att hon vill

förmedla detta. I brevet nämns, förmodligen inte för första gången, ett tvivel hos Key på att Italien kanske inte är det bästa landet för Strandberg, även om hon tror att det på vissa sätt skulle passa väninnan. Key vacklar mellan att framhålla fördelar och nackdelar tack vare det hon vet om Strandbergs personlighet och ekonomiska situation. Bland det positiva finns de gynnsamma priserna och det relativt billiga livet, särskilt viktigt för en person med ytterst begränsad ekonomi som Strandberg:

— Italien skulle i mycket passa dig – solen och det vackra i naturen och alla de kostnadsfria fröjderna och de billiga hyrorna skulle göra lifvet lätt! Men ändå vet jag knappast om det är landet för dig. Allt gammalt är härligt men det nya ledsamt eller på tok och du, som framför allt vill mänskligt lif, skulle, innan du kunde språket, känna dig afstängd. (Man kan få en hel villavåning med 4 rum vid Fiesole för 33 lira (= liran = 71 öre) i månaden!)²⁰

Ellen Key menar dock att det skulle vara svårt för Hilma Strandbergs man Hjalmar Angered att hitta något arbete i Italien – »där kopierande människor vimla« – men att hon själv skulle kunna skriva för att försörja sig. Vidare anser hon att man »måste vara galen i konst och i just Italiens natur för att på längden bo här!«, och just henne själv passar Italien »i hvar fiber«. Så fortsätter Key att berätta om sin vistelse, som hon tillbringat tillsammans med Anna Levertin i Florens, innan de kom till Rom. Ellen Key är mycket tydlig med vad det är hon älskar i Italien: konsten, naturen och »Kampagnan«. Hon berättar att hon först blev besviken när hon kom till Rom:

— det är nu en banal, ful, modärn stad, med ledsamma utkanter, stora kasernhus, tramvägar förbi triumfbågarna från kejsartiden – och man får leta hop åt sig allt det minnesvärda, det sköna, som smycken kastade i en skräpkammare! Nu börjar jag bli blind för allt det fula och seende blott det härliga men först var jag utom mig! Med några solskensdagar på Kampagnan, med ett par månskensaftnar i Colosseum, med några morgnar i Sixtinska kapellet har Rom besekrat mitt motstånd – men ack, hvad man här får många knuffar innan man lär sig abstrahera från allt det störande!²¹

Det moderna Rom upplevs alltså som störande och motsvarar inte en Italia-romantikers förväntningar, som Ellen Key är på många sätt. Hon kritiserar de styrande i den unga monarkin, och ömkar sig över folket:

— Och så det fattiga, arbetande folket, tyngdt af skatter och släpande under bördor hvilka de ej behöfvde bära om en

vettig regering funnes i detta sköna land med dess rikedomar! Dock går Italien materiellt uppåt, säges det. Otäcka fabriksskorstenar sticka upp här i utkanterna och jag blir mordisk när jag ser dem – jag har bara lust att, som en ny Nero, bränna upp hela det nya Rom i all dess banala fulhet! Men skona vill jag allt det underbara – bland detta alla deras spelande, sorlande fontäner; deras »villor« med pinjer och stenkar; deras lämningar af den gamla härligheten; deras konst!²²

Önskar Key här tona ner sin entusiasm för Italien inför sin mindre lyckligt lottade väninna, eller är hennes klagan allvarlig? I hennes sätt att framställa landet kan finnas en vilja att stärka deras förhållande, genom att hon anpassar formuleringarna i sitt brev till sin mottagares livssituation. Hon lyckas dock inte helt. Hilma Strandberg svarar med ett brev, daterat Alingsås 27 nov 00, fullt av indignation och misstro. Strandberg har uppenbarligen tagit illa upp över det faktum att Key skrivit att Italien nog inte var något för henne. Troligen var det inte första gången de diskuterade henne och Italien. Tonen i brevet är livfull och visar upp det stora ego som Strandberg hade:

— Har du kvar din fixa idé att jag inte skulle passa i Italien?!?! Det är bland det fästligaste jag hört!! För det första passa alla, utom grosshandlare, i Italien. För det andra har jag ju förutsättningen mer än de allra flästa att lefva som en fisk i vatten just där – fast jag aldrig kommer dit! Mitt hela temperament går ju just ihop med Italien. Det är ett. Och så – alla andra legio skäl!! Jag, som haft en far, som lefde hela sitt lif i tärsot av längtan efter en himmel, en sol, en luft (på alla vis) – som han af fattigdom aldrig fick se. Ja, sen dog af längtan efter södern. Jag, som från jag var en half aln hög, stod dag från dag mellan min Pappas knän och indrack Italiens klassiska luft, tills jag vid 18 år hyste ett djupt förakt för allt annat, allt lågt, obetydligt, som jag med ett ord lärt mig nämna modärnt, en föreställning som jag behöfvde 10 år att arbeta mig helt nu. Jag, som vid Pappas hand, hvar kväll vandrade kring rummen för att ... [...]

Jag som vid 16 år höll på att säga ja till ett justitieråd, 60 år – bara för att han lofvat att genast låta mig tillbringa ett år i Rom, om jag gifter mig!!!! Fast jag sprang bort, då han första gången kysste mig – då kunde jag inte! Inte ens för hela Vatikanen.²³

Strandberg förstärker sig själv genom sina upprepade understrukna jag. Hennes höga tankar om sin egen person står som kontrast till det enkla liv hon känner att hon tvingas leva trots det. I december samma år svarar Ellen Key, som fortfarande är

i Rom. Hon skriver att flera synpunkter har gjort henne »ondt«, men att hon bara vill besvara den som handlar om Italien. Key försvarar sin ståndpunkt, och försöker blidka sin något hetlevrade väninna enligt deras epistolära pakt:

— Allt hvad jag skref afsåg ju tanken på långvarig bosättning här med arbetsmöjligheter och trefnadsmöjligheter på längden! – Att ni intensivt skulle njuta t. ex. ett år här ja, det kan jag väl begripa! Men en stor skilnad är frågan om att kunna rota sig här – och då vidhåller jag att du icke passar här, ty du kan mindre än de flesta nöja dig bara med förtid och konst och dylikt, du behöver också rapport med det levande lifvet – och detta är tryckt, trist, fattigt här. Glada italienare (musik och dans och dylikt) har jag inte sett af – och skönheten, både i natur och konst, äro svårtillgängliga – mycket – för den som ej har stark helse eller pängar. Klimatväxlingen – med heta middagar, kalla morgnar och kvällar – de ej med eldstad försedda rummen o.d. göra vintern svår eller dyr här – m.a.o. för dig som för andra nordbor blifver Italien en härlig resa men icke ett land, där du på längden skulle vilja slå rot – så var min mening!²⁴

Ellen Key är mycket klarsynt i sin uppfattning om Italien som ett olämpligt land för Hilma Strandberg, och som vi snart skall se förutspår hon med precision hur vännen skulle komma att få det. Key ger svaret på den fråga hon säger ha ställt sig själv om och om igen, och återigen är det frågan om ett försök att blidka väninnan:

— »Skulle Hilma och Hjalmar kunna lefva, slå sig ut här, på längden trifvas här?« – och det var den som tog sig uttryck i att du »ej passade för Italien« i den meningen. Att under ett halfår (som jag nu) njuta härligheten – det är annat det, än att omplantera sig i denna nya och för landets egna barn nu så fattiga jordmån!²⁵

Den 15 mars 1901 skriver Ellen Key ånyo till Hilma Angered Strandberg, nu från Capri. Ännu en gång försöker hon hitta något positivt för den krävande väninnan. Det är dock inte Capri hon besjunger i brevet, utan Sicilien, där hon tillbringat en månad och som hon tror skulle kunna vara något för Strandberg, framför allt på grund av klimatet. Däremot är det mänskliga livet inte något som hon prisar: »Och dock är lifvet här deprimerande genom sin stora fattigdom, sin andliga indifferens, sin brist på fart – jag tror att Syditaliens klimat och natur skulle passa dig härligt men ej lifvet – så som jag hela tiden har sagt!²⁶ Just Taormina, där många skandinaver bodde, verkar ha tilltalat Key. Hon återkommer till orten i ett

senare brev från Sverige, daterat den 23 november, förmodligen 1903. Hilma Angered Strandberg, som troligen redan befinner sig i Italien, tycks ha frågat om Capri eller Anacapri skulle kunna vara något för henne. Som vanligt är Ellen Key full av goda råd. Capri är dock inte något ställe som hon vill rekommendera. Hennes tvivel gentemot Capri har förmodligen mer att göra med de tyska turisterna än med själva ön.²⁷ Hon föreslår i stället Taormina:

— Jag vet tyvärr icke hvad du frågar mig om men skulle tro att Anacapri är sundt bara du har rum åt solsidan. Men vinterblåst och fukt o.d. vet jag intet om. Var där en vecka (på Capri) i värme. Jag skulle råda dig till Taormina – med båt omedelbart från Genua till Messina, om du tål sjön? Där får du god pension för 5 Lire per dag i Victoria; där är underbart och så mildt; där har jag bekanta, som blifva rara mot dig. Där är himmelrikets skönhet! Capri är så fullt af skojs, tyskar och [oläsligt]! Taormina är paradiset! (= Diamante i Antikrists mirakler)²⁸

Det blir dock inte till Taormina Hilma Angered Strandberg styr sin kos. Hennes första bevarade brev till Ellen Key från Italien är daterat 7 januari 1908 och hon är i den lilla byn Sant'Ilario (av Strandberg kallad San Ilario) vid Nervi i Ligurien. Det är inte hennes första resa till Italien. Några år tidigare hade en gjort hon en lång resa tillsammans med sin man, från vilken hon skrev resebrev till *Handelstidningen*, av vilka så småningom en del kom med i boken *Under söderns sol*.²⁹ Inga brev till Ellen Key finns bevarade från den resan, där paret Angered besökte några alpbyar och städer som Verona, Venedig, Rom och Florens. Den 30 och 31 januari 1908 publicerade Strandberg två artiklar i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning om Ellen Key och den italienska kvinnorörelsen, och hon inleder brevet från den 7 januari med att konstatera att hon äntligen lyckats bli klar med artiklarna. Bilden Strandberg ger av Italien, eller snarare av italienarna, är allt annat än smickrande och hon klagar sin vana trogen. Naturen tilltalar henne dock. Efter åtta veckor med »oavbruten scirocco med eller utan regn, mest blött dock, till innevånarnas förtvivlan« har det blivit kallare, men solen har kommit tillbaka och de kan sitta ute:

— Hela Nervi luktar apelsin, de glöda skogvis i solen. Havet är ljusblått blått som siden och gyllne efter kl 3 – en bred bro över till San Remo av idel ungt guld, skyarna lätta genomskinliga över blekblå snön på liguriska alptopparna och eldblossande i hela västern, där det väldiga blodröda klotet sjunker ned. Ja inte kan jag tota till havet vad havet är här, det har tusen facer – underbara färger, hälst kanske i mulet »mauve« himmel – med gnistrande silvervägar över

det sällsammaste marinblå vatten. Det är mot en blind, grå himmel cypresserna skola ses. De bli då så runda och ulliga, mista sin platthet, vi ha här inpå de allra härrligaste cypressrader. Kamelierna blomma, palmerna äro ganska höga – hotellträdgårdarna som jätteparker gå ändå ned till havet och äro alldeles praktfulla [...].³⁰

Det är dock så, att »allt detta sköna« verkar vara det enda positiva, och resten är ett enda stort lidande. Det är tydligt att paret Angereds livsvillkor styrs av deras avsaknad av pengar, något som Strandberg är plågsamt medveten om. Det är ett ständigt återkommande motiv i hennes brev till »biktmodern« Key: »Rivieran är för rikt folk, som kunna bo i hotell och pensioner, de ha jämförelsevis i Nervi både billigt och bra – men de som skola slå sig ut på artistvis bland italienarna ha det rena helvetet. Vår höst gick helt och hållet på spring och experiment och flack, man måste ju ha mat och hus och vi kunde inte betala priserna.« Hon noterar också en skillnad mellan Ligurien och Toscana, och tycker att de är olika som om de vore två länder. Med tanke på att det gått 37 år sedan Italiens enande är det kanske inte så konstigt. Invånarna i Ligurien är »en fullödig rövarbefolkning« skriver Strandberg vidare, och konstaterar att »man har att slå sig igenom bäst man kan«. Turligen är Hjalmar och hon »bevandrade i konsten«. Så berättar hon detaljerat om en genovesisk familj hon träffat i Bagni di Lucca i Toscana, som lovat att hyra ut ett hus till dem i Ligurien till ett bra pris, men sedan förhalat hela processen så länge att de varit tvungna att hitta ett annat boende. Orten är en »hutilös håla«, och folket är »sjabbigt«. Till sin bostad har de själva »måst köpa stufa«, alltså en kamin att värma upp huset med, samt halmmattor till de kalla stengolven. »Flera veckor bara uppehöll de oss med att sätta låsar i dörrarna, skaffa murare etc! Svek, list vid allt – bara att ge hela sin andliga kraft till att överlista. Men vi ha ej pengar att betala högre priser. Och hur vi skola leva efter mars vet jag ej.« Och så är det maten, som är värre än bostaden. Matsedeln med fast pris på trattorian var så dålig att de gått över till att laga två mål mat hemma med samma mat, och bara äter middag där. Matsedeln ser ut som följer: »Morgon: kaffe, 1 litet bröd och en smörklick. Middag: en vattensoppa med makaroni eller gryn, en ofta alldeles oätbar liten buljongsköttbit med 3 potatisar, kväll: en liten kopp kakao, bröd, smör och en ostbit.« Så kommer Strandberg in på folket. De har en piga, som i stället för att arbeta föredrar att »ligga utan fönstren och prata prata prata, så peta näsan och vifta på elden och låta oss göra allt det tyngsta«. Det går inte att klaga, eftersom alla säger sig vara släktingar i byn, »alla äro 'Zio' och 'Cugino' och nipotini, en enda släkt. Vår Rosa är däss pärla«. Det är också farligt att röra sig ute i mörkret: »Man har bara att akta sig på att få kniven i ryggen en skymning.« Dessutom är det så mycket ljud

hela tiden att det är omöjligt att arbeta: »Hela dagen genljuda stentrapporna av folk, skrik, slåning i tunga stenbrämde portdörrar med nycklar som i fångelser. Under är krog – och bollspel utanpå. Alla «fäst»dagar – ungefär 12 i månaden – och afton förut spelas in på natten morra (efter att bollspelet slutat ute) med knytnävsslag i borden, så det rungar. Till denna krog leder en underjordisk väg från helt annan gata, den syns ej, och när vi, som undersökte hela huset, kommo in där, satt en beskedlig sömmerska, och vårt värdfolk bedyrade, att allt var som graven. Krogen hölls dold och stängd, tills vi skrivit kontraktet!« Oljudet får för Hilma Strandberg enorma proportioner och hon sätter samman det med sina möjligheter att verka som författare: »Jag har ju aldrig vetat vad ett avskilt, tyst arbetsrum velat säga, och vet jag, att detta är urgrunden varför jag aldrig kunnat få samla mig och bli förf.« Avsaknaden av en tyst arbetsmiljö blir hindret för att hennes författarförmåga skall få utrymme. Att hon ansåg sig ha begåvning och att hon egentligen hörde hemma bland de stora författarna, framgår av följande rader i samma brev, där hon jämför sig med den litterära eliten: »Och varför skulle jag kunna arbeta mer än t. ex. Heidenstam, Tolstoi, Lagerlöf [sic] – med människor, avbrott, skrik och röster om mig? Heidenstam har offentligt förklarat, att han ej kan sätta panna på papper, om han hör ett enda mänskligt ljud! Och har nu rättat sig därefter. Tolstoi bor inne i en två meterstjock mur – Lagerlöf vet jag samma sak om – ». Hon fortsätter i brevet att utgjuta sig över hur hennes tankegångar ständigt blir avbrutna av tankar på hur de skall få det att gå ihop. Om hon bara kunnat leva utan dessa problem skulle hennes begåvning få verka: »Jag ser den ena efter den andra komma fram genom strängt taget bara arbete bara skickligt och smidigt efterbildningsanlag – likt en Hjalmar Söderberg t. ex. medan jag sitter inne med själva gnistan, den verkliga, äkta fantasin – som ej skattas, emedan den ej hinner samla sig och fördjupas.« Gnistan, den verkliga äkta fantasin, är hennes och hon jämför sig återigen med Selma Lagerlöf och i jämförelsen vinner hon själv när hon nämner sin egen »Siena-bok«:

— [...] hela denna legend ej är hämtad ur verkligheten d.v.s. dokument – utan från början och slut är min fantasi, min uppfinning – och så fullkomligt träffad. Fabeln menar jag! Om du visste, hur Selma Lagerlövs allihop äro tagna in i minsta detalj – ej bara ur dokument men, från andras behandling därav! ^xHon har läst mer än jag – jag har aldrig läst något! –

[på sidan:] ^xJag mins t. ex. min förbluffelse i somras, när jag kom över ett band dikter av de Amicis – gamla – och läste där ord för ord – på värsl!

Ellen Key får som mottagare av dessa brev inte bara rollen av biktmoder, utan hon fungerar också som vittne till de oförätter som Hilma Strandberg med sin självupplevda, men enligt henne inte tillräckligt uppmärksammade, begåvning utsätts för. Brevskrivandet tycks på detta sätt för Strandberg ha en funktion där hon känner det möjligt att ventilerar sina känslor angående en oförstående värld, i förvissningen om att brevmottagaren är införstådd med detta, enligt den epistolära pakten.

Att Hilma Angered Strandberg är mycket kritisk mot italienerna framgår tydligt – de är formade av »efterlåtenhet« och »kritikskygghet«, har en enorm »arbetsförmåga«, men är i alla fall »rätt renliga«. Framför italienerna föredrar Strandberg germanerna: »Det kan behövas lite sanning om Italien, inte bara förtjusning. Germanerna här – paradiset vore här. Jag menar med det inte tyska värdshusvärdar utan ointresserat [sic] folk. Italienerna är för urvattnad ras«. Strandberg tror rentav att luften är för svag och dålig för andligt arbete eller för hjärnan:

— Bergsluften är nog gynnsammare – mycket mer stimulerande. Det har väl folket fått ont av – deras fattningsgåva är rent under noll. Men mycket bigotta och kyrklydiga – mellan de snällt hädande socialisterna. Genova är rasande roligt – vore jag frisk ville jag bo där – det är livet på en pinne, rövas och stjäls som i Neapel mitt på gatan, dyrkas guldkalven, folk låter en gå, stå, vara, klä sig hur man vill – och ljuger vartenda ord, som går ur deras mun.

Dessa påståenden, som över hundra år senare inte kan läsas som annat än rasistiska, måste kontextualiseras till den tid de är skrivna, då föreställningar om folkslag och deras förmodade egenskaper ingick i ett kulturellt allmängods och ansågs som relativt normalt. Med åren blev Strandbergs kärlek till »germanerna« alltmer fanatisk och Ellen Key kom att kalla henne »den mest förblindade tyskälskaren i landet«. ³¹

— AVSLUTNING —

I breven framgår hur de två brevskrivarnas livsvillkor påverkar berättelserna om deras liv och förhållandet dem emellan. Deras kommunikation följer sin egen brevetik med en tydlig rollfördelning och med en reciprocitet som baseras på deras implicita epistolära pakt, med Ellen Key som biktmoder och Hilma Strandberg som klagande offer. Ellen Keys livssituation som omtalad debattör och ekonomiskt oberoende tillåter henne att se Italien ur ett traditionellt *tourist*-perspektiv och skriva in sig i en lång tradition av föregångare. Även om det är känt att hon också fick tillfälle att lämna den traditionella resenärens perspektiv, är det detta som står i fokus i hennes brev om landet. Hilma Angered Strandberg å sin sida, marginaliserad

såväl litterärt som geografiskt, tycks ha haft Italia-romantiken som ursprunglig drivkraft att resa till landet. Hennes livsvillkor gör det dock omöjligt för henne att konkretisera dessa drömmar i verkliga njutbara upplevelser. I stället målar hon i sina brev upp en negativ bild av ett land som befolkas av tvivelaktiga personer och där det enda njutbara är naturen. Det visar sig att Key hade haft rätt i sina förutsägelser om hennes möjligheter att få det bra i Italien. Hon tycks helt ha genomskådat sin väninna.³² Strandberg ifrågasätter eller problematiserar inte sin negativa bild av landet. I Sverige anser hon sig höra till en viss värld, författarnas och konstnärernas kretsar. Även om hon i sitt privata liv i Sverige befann sig geografiskt långt ifrån kulturella centra, tycks hon mentalt ha rört sig i den samtida svenska kulturella sfären. Hon tycks däremot inte intresserad av motsvarande litterära och kulturella samhälle i Italien. Strandberg liv utspelas i olika världar, såväl mentalt som fysiskt, i Sverige och i Italien. ─

NOTER

1 Liz Stanley: »The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences«, i *Auto/Biography*, 12 (2004), 201–203.

2 För en längre presentation, se Brita Nordlander: »Begär att dikta. Om Hilma Angered-Strandberg«, i Elisabeth Möller Jensen m fl (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Fadershuset. 1800-talet* (Höganäs, 1993), 548–552.

3 Om novellen »Nitälskan« se Tomas Forser & Gunnar D Hansson: »Nitmänniskan – genombrott och schartauism. Kommentar till ett brev«, i *Ord & Bild*, 4, 1983, 74–80 och Johannes Rudberg (red.): *De levde på Fjällbacka strand* (Fjällbacka, 2012), 821.

4 Gunnel Weidel Randver: *Tidskriften Framåt. Kvinnors kamp för det fria ordet*, (Göteborg, 1985), 20.

5 Se H. Arnold Barton: »Hilma Angered-Strandberg and the Swedish American's Appearance in Swedish Literature«, i *Scandinavian Studies*, Fall 1994, 66, 4, 552–565.

6 Se Tiina Kinnunen: »Eine der unseren« und »Königin im neuen Reiche der Frau«. *Die Rezeption Ellen Keys in der Frauenbewegung des deutschen Kaiserreichs* (Tampere 2000).

7 Birgitta Holm: *Kulturarbetare/kultfigur: Ellen Keys och Selma Lagerlöfs europeiska kontaktlandskap och vägar till berömmelse*, Arbetsrapport från Cerum, CWP-1992:8 (Umeå 1992), 6–7.

8 Ellen Key: »Hilma Angered-Strandberg«, *Idun*, 1894, 318.

9 Uppgifterna är i det närmaste exakta, dock med reservation för att några brev är defekta eller består av papper som mest liknar anteckningar. Det rör sig dock om en mycket liten del av korrespondensen.

10 Kungliga biblioteket, handskriftssamlingarna, Ep. A 9b: 1.

11 Samfundet De Nio bildades 1913 och Ellen Key var en av

de ursprungliga ledamöterna. Se Inge Jonsson: *Samfundet De Nio 1913–2013. Hundra år av stöd till svensk litteratur* (Stockholm 2013).

12 Bengt Lewan: *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky* (Stockholm 1966), 14.

13 Ibid, 230–232.

14 Chloe Chard: *A critical reader of the Romantic Grand Tour. Tristes plaisirs* (Manchester and New York 2014), 9.

15 Se text Attilio Brilli: *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale* (Bologna 2006); Matthew Sturgis: *When in Rome. 2000 Years of Roman Sightseeing* (London 2011). Litteraturen är omfattande och dessa är endast två exempel på titlar som behandlar Italien-resandet under århundradena.

16 En del av hennes reseberättelse från dagarna i Italien är publicerad. Se Ellen Key, »Med pappa på bildningsresa«, i Ingegerd Bodner Granberg & Marianne Enge Swartz (red.): *Tourister. Klassiska författare på resa* (Stockholm 2006), 67–75.

17 Siv Hackzell: *Ellen Key i Europa. Färdvägar och vistelser 1873–1909*, Ellen Key-sällskapet 1994.

18 Se text Janet Gurkin Altman: *Epistolarity. Approaches to a form* (Columbus 1982), 89 och Liz Stanley, Andrea Salter, Helen Dampier: »The Epistolary Pact, Letterness and the Schreiner Epistolarium«, *a/b: Auto/Biography Studies*, Volume 27, Number 2, Winter 2012, 262–293.

19 KB L 41 55 3:2.

20 KB, Ep. A 9b: 1.

21 KB, Ep. A 9b: 1.

22 KB, Ep. A 9b: 1.

23 KB L 41 55 3:2.

24 KB, Ep. A 9b: 1.

25 KB, Ep. A 9b: 1.

26 KB, Ep. A 9b: 1.

27 I ett brev till sina vänner i familjen Gibson från Jonsered skrev hon 1903: »Capri är vackrast men dit resa alla tyskar, som vilja synda mot alla 10 buden (Moses) [...] Framför allt mot det i min mening viktigaste: Du skall icke skråla!« Landsarkivet i Göteborg, Gibsonska familjearkivet, A 228.

28 KB, Ep. A 9b: 1.

29 Anna Levertin skrev senare om samlingen *Under söderns sol* att det »var naturligtvis ej turistens Italien med antika monument som fängslade Hilma Angered utan de enkla människorna såsom hon såg dem, barnsliga, glada, grymma. Skönmåleri var aldrig hennes genre. Därtill hade hennes tillvaro för många skavanker. Resa är ej heller så muntert när man måste tänka på varje öre, men väl hemma stod Italien för henne i strålände ljus.« Anna Levertin: »Hilma Angered-Strandberg«, i *Ord & Bild*, 3, 1950, 142.

Harald Schiller skrev 1927: »Hilma Angered-Strandbergs

reseskildringar från Italien bära tydligt märke av sin författarinnas syn på tillvaron. Hon hade så länge levat i mörker, ensamhet och svår kamp, att Italien för henne blev ett vilans och solens land. Men hennes skarpa och misstroagna blick på livet kom även här fram. [] Hilma Angered-Strandberg stannar inte som de flesta andra gjort inför det ljusa, glättiga i den bild som Italien visar. Hon dröjer till och med nästan för mycket inför bildens avigsida.« Harald Schiller: »Hilma Angered-Strandberg«, i *Ord & Bild*, årgång 1927, 173–174.

30 KB, L 41:55, 3:2. De följande citaten av Strandberg är från samma brev.

31 Levertin: »Hilma Angered Strandberg«, 143.

32 Levertin citerar Key i sin artikel om Hilma Angered Strandberg: »Naturligtvis var Hilma fullare av allt som var galet än av allt som var bra. Hennes Italia-nostalgia är ingenting som man kan ta på allvar, ty konsten struntar hon i, av naturen njuter hon ryckvis, folket grälar hon över – och är rolig och originell som alltid! [] Men för alla människor av Hilmas slag är Italien saligheten, livet, lyckan – då hon inte är där.« Levertin: »Hilma Angered Strandberg«, 142.
